

Per Thomas Andersen

Universitetet i Oslo

p.t.andersen@iln.uio.no

Romanen som TV-serie

Medialisering, transformasjon og allegorisering i Jan Kjærstads *Forføreren* (1993)

I perioden 1993 til 1999 utga Jan Kjærstad en stor romantrilogi om mediefenomenet og programskaperen Jonas Wergeland. Trilogien handler om utviklingen av det senmoderne Norge i lys av den epoken oljeeventyret og de nye internasjonale kontaktene har skapt. Den biografiske fortellingen om Jonas blir samtidig en fortelling om nasjonen Norge i siste del av det 20. århundret. Trilogien om Jonas Wergeland var et av de største romanprosjekter i norsk litteratur på 1990-tallet.

En vårdag i 1992 kommer Jonas Wergeland hjem fra verdensutstillingen i Sevilla. Etter å ha låst seg inn i leiligheten på Grorud i Oslo, blar han igjennom post og lytter til telefonbeskjeder, før han åpner døren inn til stuen. Der starter dramaet. På gulvet i stuen ligger Jonas' kone Margrete død. Han blir senere fengslet for å ha myrdet henne. *Forføreren* (1993), *Erobreren* (1996) og *Oppdageren* (1999), danner en trilogi der tre ulike versjoner av hovedpersonens liv fortelles av tre forskjellige fortellere med hvert sitt perspektiv. Fortellerne gir også ulike versjoner av mysteriet omkring Margretes død. Vi får høre om Jonas' oppvekst og familie, om hans venner og hans kvinner, om hans mange reiser og hans yrkesliv. Særlig vekt blir det lagt på hans store prosjekt, TV-serien *Å tenke stort*, som ble sendt i merkeåret 1989 da den kalde krigen tok slutt og en ny epoke begynte.

Transformasjonsmønstre

Romanprosjektet impliserer et helt mønster av medialisering- og transformasjonsprosesser, både faktiske og fiktive. Den dokumentariske TV-serien "Å tenke stort" har sitt utgangspunkt i 23 (faktiske), berømte nordmenns liv. Disse personenes livsverk medialiseres og transformeres til en (fiktiv) doku-serie på 23 TV-programmer. Som lesere møter vi disse TV-programmene transformert til (faktisk) romantekst. En del av programmene er inngående skildret i innmonterte tekstsegmenter i de tre verkene. Både grunnidé for de enkelte programmene og teknisk

realisering er ofte beskrevet. Kjærstad viser god innsikt i TV-mediets sjangre. Men programmene fins altså ikke som annet enn romantekst. Samtidig handler de tre romanene om den (fiktive) programskaperen Jonas' liv. Tre forskjellige personer har skrevet biografi om ham. Biografiene utgjør – parallelt med TV-dokumentarene – medialisering- og transformasjonsprosesser der liv blir til tekst. I dette tilfellet: fiktivt liv blir til fiktiv biografi. Som lesere møter vi biografiene som de tre faktisk foreliggende romantekstene. Den viktigste impliserte transformasjonsprosessen slik jeg betrakter den i min fortolkning, er imidlertid selve allegoresen i romanprosjektet. Det dreier seg om nasjon transformert til biografi. Hovedtema for nasjonsfremstillingen er Norges forhold til det internasjonale samfunn. I det følgende skal jeg først og fremst konsentrere meg om denne problemstillingen. Det vil jeg gjøre ved å se på tre ulike modeller i et aktuelt spenningsfelt mellom det nasjonale og det postnasjonale eller kosmopolitiske i senmoderniteten.

Norge og verden

Jonas Wergeland blir kalt en "globetrotter"¹ og hans kone Margrete blir kalt en kosmopolitt i *Forførelsen*. Et av de mest sentrale problemfeltene i romanen er forholdet mellom Norge og verden. Det fremsettes allerede i et av de første avsnittene en tese om at: "Alle land inneholder hele verden. Og [...] hele verden inneholder Norge"². Tesen ligner på en tilsvarende tese om personligheten, nemlig at hvert menneske inneholder mange identiteter. Med disse tesene har vi allerede beskrevet nøklene for to viktige retoriske strategier i romanen: Steder og forhold i Norge sammenstilles og sammenlignes systematisk med steder og forhold ute i verden; og personer fremstår som allegorier for karakteristiske trekk ved nasjoner.

På denne bakgrunn kan man si at skildringene følger et kosmopolitisk system: Det hjemlige speiler det internasjonale – og vice versa. Systemet kommer programmatisk til uttrykk på følgende måte: Dere har Ganges (...) Vi har Sognefjorden. Den er vår hellige flod." På denne måten fins det et "glokalt" perspektiv i Kjærstads verk. Det globale og det lokale danner en sammenheng eller utgjør (i hvert fall retorisk) et system. Systemet er imidlertid ikke komplett med disse to leddene. Romanserien handler først og fremst om Norge. Systemet har dermed tre ledd, ikke bare to: det lokale – Grorud; det nasjonale – Norge; og det globale eller internasjonale. Systemet appliseres i verket ved at handlingsgang, episoder og konkrete hendelser foregår systematisk på Grorud og ute i verden. Men det refleksive nivået, det nivået der det generaliseres, historiseres og formes teorier, er nesten konsekvent

nasjonalt. Det lokale, det globale og det nasjonale hører sammen. Det er dette sosiologen Ulrich Beck i boken *Der kosmopolitische Blick* (2004) kaller "melange-prinsippet" innenfor det han betrakter som en kosmopolitisk realitet. Samtidig holder Kjærstad fast på det som representerer kosmopolitismens motsetning, nemlig det Beck kaller en "metodologisk nasjonalisme" – dvs. at nasjonen og det nasjonale betraktes som den naturlige "beholder" for kunnskap, fakta og erfaring. Kjærstad trekker ikke alltid de kosmopolitiske konsekvensene av sine egne perspektiver, men insisterer ofte på de nasjonale. Dette er han blitt kritisert for, et stykke på vei med rette. Dette skal imidlertid ikke være mitt fokus her. Jeg nøyer meg med å konstatere at hos Kjærstad fins det kosmopolitiske blikk og den nasjonale optikk samtidig. De brytes i de ulike tankemodellene i romanverket. Jeg skal her kort ta for meg tre av disse.

Kosmopolitiske modeller – click-and-drag-nasjonalisme

Jonas Wergelands TV-serie *Å tenke stort* starter med et program om fiolinvirtuosen Ole Bull. Han fremstår som en genial globetrotter som reiser verden rundt og legger publikum for sine føtter i Paris, Cadiz, Trieste og Riga. Skildringen av TV-programmet gjør et komisk, patetisk og pinlig nasjonalistisk inntrykk. Kjernes scenen fremstiller Bull på toppen av Keopspyramiden ved siden av et blafrende norsk flagg, mens han spiller "Sæterjentens søndag". Programmet sies å ha gitt det norske publikum "tillit til seg selv i forhold til resten av verden"³. Den komiske effekten består bl.a. i bruken av hva jeg vil kalle en *click-and-drag-nasjonalisme* der det bunadnorske flyttes uforandret til urimelige omgivelser. Scenen representerer det motsatte av et kulturmøte idet ingen gjensidig inspirasjon eller påvirkning finner sted, ingen hybridisering eller kulturell fargning. Keopspyramiden fremstår som en ren kulisser for norsk, nasjonalkultur, ikke ulikt fremføringen av *Peer Gynt* i Egypt under Ibsen-jubileet i 2006. Scenen har preg av en erobring av en annen kulturs symbolske topos. Likevel fremkaller scenen åpenbart ikke skam hos det norske folk, men gir nasjonal selvtillit ved hjelp av en nasjonal selvimpoveringsakt.

Ole Bull-scenen er trolig representativ for mange moderne nordmenns globetrotter-attitude. *Click-and-drag-nasjonalisme* kan kanskje endog sies å ha fått en full-scale-utforming hos Bull i forsøket på å skape et Oleana, en mønsterstat for norske innvandrere i Pennsylvania. Konkretiseringen av norsk *click-and-drag-nasjonalisme* i senmoderniteten finner vi særlig i pensjonistkoloniene i Spania, der aldrende nordmenn sørger for at de kan leve og bo på norsk vis i Spania,

kjøre norsk "kneippbrød" i den lokale butikken, og bli behandlet av norske leger hvis noe skulle skje.

Fenomenet *click-and-drag*-nasjonalisme er postnasjonalt kun i den forstand at det tilhører et postmoderne samfunn der velstående segmenter av middelklassen kan heve seg over eller overskride alle tradisjonelle stedsbundne betingelser – uten å gi avkall på sine privilegier.

Click-and-drag-nasjonalisme på storpolitisk nivå arter seg dessverre mindre komisk. Det var en del av den såkalte Bush-doktrinen at USA hadde en forpliktelse til – og derved også en rett til – å bringe "freedom" og "democracy" til land i verden der slike verdier ikke ble respektert. Doktrinen gikk ut på at USA ikke kunne føle seg trygt før resten av verden delte USAs "american values"⁴. Den voldelige omsorg dette innebærer, ser vi bl.a. i Irak og Afghanistan. Den idé at man kan *click-and-drag* "American values" fra Washington til hvorsomhelst – og at *click'et* om nødvendig kan bestå av bombeeksplosjoner, *drag'ene* om nødvendig være invasjoner – har gjenskap kolonialismen ideologisk i en postmoderne variant. Det er i denne sammenheng relevant å minne om at Obamas opptrapping i Afghanistan også er begrunnet i nasjonal sikkerhetspolitikk. *Click-and-drag*-nasjonalisme på storpolitisk nivå blir ikke spesifikt behandlet i Jan Kjærstads trilogi; Norge var ikke engasjert i Afghanistan da han skrev sine romaner. Temaet skal derfor ikke utdypes ytterligere her.

XL-nasjonalisme

En annen av de stortenkende nordmenn i Jonas Wergelands TV-serie er Trygve Lie, generalsekretær i FN. Lie er kronseksempelen i Wergelands kanon på det grunnleggende system der det lokale, det nasjonale og det internasjonale knyttes sammen. Lie bodde nemlig på Grorud fra han var 6 år gammel, han er gravlagt like i nærheten av kirken der Jonas' far var organist, og Jonas husker ham fra det store portrettet i spisesalen på Grorud skole. Der hang han på veggen og passet på uskikkelige gutter som kastet mat og flaskekapsler på hverandre: "Slik fikk Jonas tidlig det inntrykk at dette også var Trygve Lies rolle i verdensmålestokk: å passe på at en gjeng skrikende gutter ikke kastet gulrotstumper på hverandre".⁵ I TV-programmet gis det et bilde av Lie som ukuelig velmenende, fullkomment naiv og ekstremt arbeidsom. Programmet legger stor vekt på en reise Lie gjorde i april og mai 1950. Han reiste fra land til land for å samle støtte til en verdensomspennende fredsplan han hadde utarbeidet. Alle politiske ledere snakket ham etter munnen og foreslo små, ubetydelige endringer i hans memorandum – som Lie deretter arbeidet videre med, overbevist om at det gikk den rette veien. Inntil det braket løs i Korea-krigen.

Den postnasjonale nasjonalismen Trygve Lie representerer, er hva man kunne kalle en *XL-nasjonalisme*. Ideen går ut på at hvis den demokratiske nasjonalstatens modell ble sydd i en så stor skjorte at det var plass til hele verden i den, så ville man oppnå et fredelig verdensregime. Lies forestilling om verdensfred karakteriseres som en forstørret utgave av Det norske arbeiderpartis politiske grunnlag: ”Trygve Lie sitter i skjorte og bukseseler, personifiserer Arbeiderpartiet ved verdensroret, et tappert forsøk på å skape hele kloden om til et trygt og godt sosialdemokrati”⁶.

Som modell er denne *XL-nasjonalismen* utbredt også blant fremstående samfunnsteoretikere. Ulrich Beck mener at Jürgen Habermas er én av dem. Hos Habermas, sier Beck, ”politics is understood on the model of the nation-state (...), as extended national politics which has grown a historical size larger”⁷. Beck mener at Habermas derfor ”ends up by entangling himself in the contradictions of a theory of the postnational nation of Europe”. Det er en utbredt forestilling at fellesskapsformer har utviklet seg historisk fra små til større enheter, fra familie og klan til landsby og nasjon. Begrepet om det postnasjonale vil i en slik kontekst innebære fellesskapsformer større enn de nasjonale. Det er også en anerkjent menneskelig mekanisme at det fins et bestemt utvekslingsforhold mellom det lokale, det nasjonale og det globale. Helt siden den store forsvarer av det lokale, Edmund Burke, har det vært vanlig å henvise til hans *Reflections on the Revolution in France*: ”to love the little platoon we belong to in society, is the first principle (the germ as it were) of public affections.” Men hans anliggende beveger seg i retning av det kosmopolitiske: ”It is the first link in the series by which we proceed towards a love to our country and to mankind.”⁸

Énmanns-nasjonen

En tredje nordmann Jonas Wergeland portretterer i sin TV-serie, er Fridtjof Nansen. Det er ikke polarforskeren, våghalsen og ekspedisjonshelten Nansen Wergeland legger vekt på. Det er den humanitære hjelpearbeideren som blir skildret, den Nansen som ”er med på å redde livet til kanskje 12–13 millioner mennesker”⁹ under hungersnøden i Sovjet i 1921. Nansen var på det tidspunkt allerede engasjert av Folkeforbundet i arbeidet for flyktninger og krigsfanger, men påtok seg å lede arbeidet for Røde kors’ hjelpeaksjon for de 20–35 millioner sultrammede. I kjernescenen skildres Nansen i et øyeblikk av avmakt og fortvilelse: I en liten landsby ved Volga omringes Nansen av mødre som løfter sine barn mot ham i bønn om hjelp.

Nansen bryter sammen i gråt fordi han ikke kan hjelpe dem. Han har ikke brød nok til alle.

Det sies i *Forførelsen* om Nansen at han påtok seg ansvaret av pliktfølelse og "fordi han visste han kunne hjelpe, han hadde tillit, *han var faktisk et land alene*"¹⁰ (min uthevelse). Det heter også at Nansen i Norge først og fremst ble betraktet "som en slags sportsmann", mens han i Europa ble "betraktet som en nasjon i seg selv"¹¹. Denne forestillingen om en *énmanns-nasjon* har særlig tre allegoriske konnotasjoner: emosjonelt engasjement (pliktfølelse), integritet (tillit), innflytelse (han vet han kan hjelpe). Allegorien er likevel litt underlig, ettersom det er åpenbart at Nansen ikke skal oppfattes som en hvilken som helst ordinær nasjon; det dreier seg nettopp om en nasjonsforestilling som *overskrider* de vanlige nasjonene: På grunn av sine personlige kvaliteter, var Nansen "akseptert av alle", og mens de ordinære nasjonene var preget av "unnvikende holdning[er]", kunne Nansen appellere om "elementær medmenneskelighet", dvs. en nasjonalt overskridende solidaritet. Dette må i sammenhengen oppfattes som *énmanns-nasjonens* grunnleggende allegoriske betydning. Den er nettopp *ikke* av nasjonal karakter, men innebærer noe mer "elementært". Det "medmenneskelige" skal nettopp forstås som noe *transnasjonalt*, noe som ikke er knyttet til partikulære fellesskap eller samfunn. Hva med å bruke betegnelsen verdensborger, kosmopolitt.

Adam Smith skrev i 1759 et tankevekkende skrift han kalte *The Theory of Moral Sentiments* der han diskuterer menneskenes evne til å ta inn over seg andres ulykke. Han forestiller seg et jordskjelv som ødelegger hele Kina. En humanistisk innstilt europeer ville utvilsomt bli beveget av en slik trist hendelse, sier Smith. Han ville nok komme til å reflektere melankolsk over hendelsens virkninger. Men etterpå ville livet gå uforstyrret videre. Den aller minste ulykke som kom til å ramme ham selv, ville derimot forårsakke en helt annen form for uro.

Kwame Anthony Appiah tar utgangspunkt i dette eksempelet når han i sin bok *Cosmopolitanism. Ethics in a World of Strangers* (2006) behandler problemstillingen "Kindness to Strangers". Han henviser også til Robert Sibley, som har skrevet at "cosmopolitanism as an ethical commitment strains to extend our concrete realities to include some distant and generalized 'others' who, we are told, are our global neighbours"¹². Sibley mener at 'the idea might give you the warm-and-fuzzies, but it's nothing for which you'd be willing to go to war'¹³ Appiah diskuterer flere aspekter ved Smiths og Sibleys poenger. Blant annet understreker han at "as Adam Smith saw, to say that we have obligations to strangers isn't to demand that they have the same grip on our sympathies as our nearest and dearest. We'd better start with

the recognition that they don't."¹⁴ Nasjonene *har* et spesielt ansvar for sine egne, ingen kan påta seg ansvaret for alle alene, og ikke alle verdier kan males med den samme målestokk. Det vil ikke bestandig være uakseptabelt å kjøpe en billett til operaen fordi pengene kunne vært brukt på mer elementære behov andre steder i verden. Appiah ser ut til å tenke på samme måte som Edmund Burke (se ovenfor): Det nære, det lokale, det partikulære står ikke i motsetning til eller i veien for det kosmopolitiske, men er snarere forutsetningen for et utvidet engasjement. Det representerer "the first link in the series by which we proceed towards a love to our country and to mankind."

Det er for øvrig én forutsetning i Adam Smiths utsagn og én i Robert Sibleys som gjør at de begge må justeres med henblikk på senmoderniteten. Som Smith flere ganger understreker når han påpeker neglisjeringen av andres ulykke: "*provided he had never seen them*". Det moderne mediasamfunnet gjør andres ulykke synlig, ja, påtrengende synlig, og ofte skjer det mer eller mindre samtidig med at ulykkene utspiller seg. I dag er det nettopp TV-mediet, Jonas Wergelands medium, som gjør andres nød synlig. Kjærstads egen posisjon er muligens tvetydig: Han *skriver om* TV-mediet, men representerer romanen, av enkelte betraktet som det nasjonales medium. Når det gjelder Robert Sibleys implisitte premiss at bare det man er villig til å gå til krig for, representerer en sann verdi, er den trolig teoretisk i slekt med Benedict Andersons fremheving av det nasjonale fellesskap som privilegert fordi man er villig til å dø for det i krig. Også her må senmodernitetens postnasjonale konstallasjoner sies å ha overskredet premissen. I postnasjonale kriger går man nettopp til militær aksjon bl.a. for å forhindre andres ulykke, stoppe folkemord eller etnisk rensking o.l (f. eks. Natos engasjement i det tidligere Jugoslavia).

Adam Smiths *The Theory of Moral Sentiments* finner et slags direkte tilsvare i boken *Der kosmopolitische Blick* (2004) lanserer Ulrich Beck begrepet "kosmopolitisk empati"¹⁵. Det foregår en "globalisering av emosjoner", hevder Beck. Denne utviklingen gjelder ikke bare på det militære området. Like viktige er den humanitære "cosmopolitan empathy". Den har en eldre historie, er ivaretatt av andre typer institusjoner enn de militære og spiller en langt viktigere rolle når det gjelder utviklingen av en reel kosmopolitisme.

Fridtjof Nansen og Røde kors er moderne pionerer for denne utviklingen, som har skutt fart i senmoderniteten. De representerer henholdsvis det individuelle og det institusjonelle aspektet ved kosmopolitiseringen av det menneskelige engasjement. Kjernesenen i Jonas Wergelands TV-program om Nansen viser nettopp en ytterst emosjonell situasjon, og eksemplifiserer hva Beck kaller "globalisering

av emosjoner”. Røde kors, som ba Nansen lede hjelpeaksjonen – mens nasjonene kranglet i Folkeforbundet – eksemplifiserer hva Beck kaller ”globalisering av sivilsamfunnet”. Situasjonen forekommer å være prototypisk: Effektiv og konkret inngripen på vegne av nødstedte blir ofte ivaretatt av frivillige organisasjoner (NGO’s) som er uten bindinger til nasjoner eller statssammenslutninger. Statlige organisasjoner (GO’s) kastes ofte ut i krangler, mangler effektivitet eller viser unnfallenhet. Dette gjelder på felter som nødhjelp, menneskerettigheter og sosial undertrykkelse, men også på nyere engasjementsområder som miljøvern, antiatomvåpen og lignende. Det har ofte vært det engasjerte sivilsamfunn, dets organisasjoner og disses kontakt med samtidens medier som har bidratt til at slike problemfelter overhodet har kommet på dagsorden i nasjonenes politiske og sosiale organer eller i nasjonenes felles overnasjonale sammenslutninger. Det hører med til utviklingen av en kosmopolitisk realitet at det etter hvert har blitt etablert samarbeid og en viss arbeidsdeling mellom OG’s og NGO’s.

Avslutning

Jeg har prøvd å gi et lite glimt inn i et pågående forskningsprosjekt der begrepene kosmopolitisme og postnasjonalisme spiller en sentral rolle. Implisitt handler det om å undersøke hvorvidt samtidsromaner kan brukes til å tenke politisk med. Kjærstad er etter min oppfatning et illustrerende eksempel. Men hans posisjon er tvetydig fordi hans perspektiv er kosmopolitisk, mens hans refleksive nivå, hans generaliseringer, er nasjonale. I mitt forskningsprosjekt ligger det en grunnleggende forestilling om at kosmopolitismens tanketradisjon er en historisk marginalisert tradisjon som i forbindelse med globaliseringen har fått en helt ny aktualitet. Innen politisk teori har tenkningen om staten stått sterkt helt siden Platon. Teorier om nasjonen har stått sterkt siden slutten av 1700-tallet. Ingen av disse politiske teoritradisjonene svarer tilfredsstillende på de spørsmål globaliseringen stiller. Kosmopolitismen er i vår tid et viktig supplement til tradisjonell politisk tenkning – og kosmopolitiske forestillinger fins mange steder i skjønnlitteraturen.

Noter

¹ Jan Kjærstad: *Forførelsen*, Aschehoug forlag, Oslo [1993] 2006, s. 10.

² Kjærstad 2006, s. 24.

³ Kjærstad 2006, s. 60.

⁴ Se f. eks. Andrew J. Bacevich: *The Limits of Power. The End of American Exceptionalism*, Metropolitan Books, New York, 2008.

⁵ Kjærstad 2006, s. 348.

⁶ Kjærstad 2006, s. 350.

⁷ Ulrich Beck: *Cosmopolitan Vision*, [2004] Polity, Cambridge 2006, s. 100.

⁸ Burke, Edmund: *Reflections on the Revolution in France*, ed. J.C.D. Clark, Stanford University Press, Stanford 2001, s. 202.

⁹ Kjærstad 2006, s. 93.

¹⁰ Kjærstad 2006, s. 93.

¹¹ Kjærstad 2006, s. 93.

¹² Sibley, Robert: "Globalization and the Meaning of Canadian Life", i *Canadian Review of Books*, nr. 28, Winter 2000. Se Appiah 2006, s. 157.

¹³ Appiah 2006, s. 157.

¹⁴ Appiah 2006, s. 158.

¹⁵ Beck 2006, s. 5 ff.